

Univerzita Pardubice

Filozofická fakulta

Fromm a jeho pojetí agresivity ve srovnání s pojetím

K. Lorenze

Andrea Vyleťalová

Bakalářská práce

2011

PROHLÁŠENÍ

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 30. června 2011

Andrea Vyleťalová

Poděkování

Ráda bych poděkovala mému vedoucímu práce Mgr. Tomášovi Hejdukovi, Ph.D. za jeho velkou trpělivost a ochotu. Také bych chtěla poděkovat mé rodině, která mě po celou dobu mého studia finančně, ale především psychicky podporovala.

SOUHRN

Práce je zaměřena na problém agresivity v díle E. Fromma a K. Lorenze. Především pak na Frommovu polemiku v knize “Anatomie lidské destruktivity“ s teoriemi Konrada Lorenze vyjádřenými v knize “Takzvané zlo“. Fromm se tomuto tématu věnoval nejen z hlediska své vlastní odbornosti, psychoanalýzy, ale z mnoha dalších vědních disciplín.

První kapitola přeložené práce se zabývá Frommovým pojetím agresivity, především podmínkami vzniku agresivního chování. Druhá kapitola je zaměřena na agresi mezi příslušníky téhož druhu popsaná Konradem Lorenzem. Třetí kapitola se zabývá Frommovou polemikou s Lorenzovými tezemi o lidské a zvířecí agresi.

KLÍČOVÁ SLOVA

agrese – pudy – charakter – vášně – lidská přirozenost – svazek – sebepoznání

TITLE

Fromm's concept of aggression in comparison with Konrad Lorenze's concept of aggression

SUMMARY

My thesis is focused on the issue of aggression in the works of Erich Fromm and Konrad Lorenz. The main focus of the thesis is on Fromm's book, "The Anatomy of Human Destruction", where Fromm challenges the theories Lorenz presents in his book, "So-Called Evil". Fromm uses his own expertise in psychoanalysis, as well as other scientific disciplines, to study the topic of human aggression.

The first chapter of my thesis deals with Fromm's concept of aggression and how aggressive behaviour comes into being in the first place. The second chapter is focused on the specific type of aggression that occurs between the same species of animal described by Lorenz. The third chapter explores how Fromm challenges Lorenz's theories discussed in the second chapter.

KEY WORDS

Agression – instinct – character- passion – human nature – bond – self-knowledge

OBSAH

ÚVOD 9

1. FROMMOVO POJETÍ AGRESIVITY 11

1.1. Benigní agrese 11

1.2. Maligní agrese 12

2. LORENZOVA TEORIE AGRESE 16

2.1. Poznatky o agresivním chování zvířat
získané pomocí pozorování a pokusu 16

2.2. Dva typy bojovného chování 16

2.2.1. Mezdruhová agrese 16

2.2.2. Vnitrodruhová agrese 17

2.3. Čtyři typy společenského uspořádání 19

2.4. Překážky v cestě za sebepoznáním 21

2.5. Zodpovědná morálka 23

2.6. Abstraktní myšlení 23

3. FROMMOVI ARGUMENTY PROTI LORENZOVI 25

3.1. Neurofyziologie 25

3.2. Chování zvířat 26

3.2.1. Tři typy zvířecí agrese 26

3.2.2. Agrese v zajetí 27

3.2.3. Je zhuštění populace lidí důležitou podmínkou jejich agrese? 28

3.2.4. Má člověk zábrany zabíjet? 29

3.3. Paleontologie 29

3.4. Antropologie 30

ZÁVĚR 31

POUŽITÁ LITERATURA 33

Úvod

Téma agresivity představuje jeden ze základních teoretických problémů psychoanalýzy. Velkou pozornost této problematice věnoval i Erich Fromm, významný psycholog, filosof a sociolog, který naléhavost tohoto tématu vidí ve vlně destruktivity, která zaplavuje svět.¹

Co je pramenem agresivity a násilí, o kterém se denně doslýcháme z médií? Je jím vrozený pud, jak tvrdí Lorenz nebo lidské vášně, jak míní Fromm? Jsme stejní jako ostatní živočichové nebo se od nich zásadně lišíme?

Ve své práci jsem se zaměřila na pojetí agresivity u E. Fromma a K. Lorenze a na výše uvedené otázky jsem se snažila nalézt odpověď.

Podle Fromma je člověka možné určit pouze na základě jeho odlišnosti od zvířat, něčím, co ho činí jedinečným, lidskou přirozeností. Jak pro člověka tak pro zvíře jsou charakteristické instinkty, jež jsou reakcí na jejich fyziologické potřeby – výživa, boj, útěk a sexualita, jejichž funkcí je zajistit přežití. Narozdíl od zvířat však člověk musí přežít nejen fyzicky, ale i psychicky, proto jsou pro něj příznačné existenciální potřeby, které jsou stejně tak silné, někdy dokonce silnější než pudy. Do těchto potřeb patří nejen touha po lásce a něze, ale stejně tak i nutkání k agresi.

Jeden z nejvýznamnějších přírodovědců 20. století Konrad Lorenz, zabývající se studiem instinktivního chování zvířat, se vydal i do oblasti lidského chování. Byl značně ovlivněn Darwinem a jeho evoluční teorií, podle které je člověk stejného původu jako zvířata. Lorenzův postoj k Darwinovi se promítl i do výrazu *velcí konstruktéři* vývoje druhů, kterým označuje selekci a mutaci. Dle Lorenze jakékoliv agresivní chování člověka je vrozené, zděděné od našich zvířecích předků.

¹ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, Praha, AURORA 2007, s. 7.

Hlavní rozdíl mezi Frommem a Lorenzem spočívá v jejich odlišném pohledu na účinky instinktů na lidské chování. Podle Fromma jsme jen částečně determinováni instinkty, podle Lorenze je naopak celé naše chování určeno instinktivně.

1. Frommovo pojetí agresivity

Dva typy agresivního chování podle Fromma

Teorie Sigmunda Freuda založená na dvou vášních – lásce a destruktivitě, které označil jako pud života a pud smrti, znamenala podle Fromma počátek překonání instinktivismu² a velký krok vpřed v chápání agresivního chování.³

Podle Fromma u člověka existují dva zcela rozdílné typy agrese, které mají různý původ i projevy.⁴

1.1. Benigní agrese

První typ, který má člověk společný se všemi živočichy, je reakce na různé typy ohrožení životních zájmů organismu. Funkcí této obranné, benigní agrese je přežití jedince i druhu, což se uskutečňuje buď útokem nebo útekem. Jakmile se již živočich necítí ohrožen, agrese ustoupí i se svými průvodními projevy.⁵ „Kdyby byl člověk vybaven jen biologicky adaptivní agresí, kterou má společnou se svými zvířecími předky, byl by relativně pokojnou bytostí.“⁶

Specifické podmínky lidské existence

Člověk reaguje mnohem častěji obrannou reakcí než zvíře. Příčinou jsou podle Fromma specifické podmínky lidské existence, o kterých se krátce zmíním.⁷

² Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 28.

³ Tamt., s. 20. Samotnému Freudovi se nebudu věnovat, neboť by to překročilo rozsah mé práce.

⁴ Tamt., s. 16.

⁵ Tamt., s. 16.

⁶ Tamt., s. 17.

⁷ Tamt., s. 198.

Zvíře se brání pouze proti přítomnému nebezpečí, zatímco člověk reaguje i na ohrožení, která nejsou okamžitá, za což vděčí své schopnosti předvídat.⁸

Člověk se často nechá přesvědčit o nebezpečích, která ve skutečnosti neexistují, většina válek byla postavena na tomto základě. Důkazem, že se tento jev vyskytuje pouze u člověka je to, že bez řeči a sociální struktury by se tato sugesce nemohla uskutečnit.⁹

Podobně jako se brání zvíře proti ohrožení svých životních zájmů, brání se i člověk. Avšak u člověka je oblast těchto zájmů mnohem větší než u zvířat. „Člověk musí přežít nejen fyzicky, ale také psychicky.“ Psychická rovnováha je u člověka stejně důležitá jako ta fyzická.¹⁰

1.2. Maligní agrese

Zvířata mohou být velmi destruktivní, naruší-li se rovnováha jejich prostředí a společenství, například při velkém zhuštění populace.¹¹ Avšak narozdíl od lidí nemají potěšení z toho, že působí utrpení jiným jedincům. Podle Fromma „jen u člověka přesahuje destruktivita cíl sebeobrany nebo uspokojení jeho potřeb.“¹²

Z těchto skutečností Fromm vyvozuje druhý typ agresivního chování, který je specificky lidský, to jest krutost a destruktivita.¹³ Tato maligní, druhu škodící agrese směřuje k jedinému cíli, poskytnout člověku potěšení.¹⁴ Není

⁸ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 199.

⁹ Tamt., s. 199.

¹⁰ Tamt., s. 200.

¹¹ Tamt., s. 189.

¹² Tamt., s. 190.

¹³ Tamt., s. 16.

¹⁴ Tamt., s. 191.

vrozená, ale jde o lidský potenciál, jak tvrdí Fromm.¹⁵ Jen v tomto typu agrese spatřuje skutečné nebezpečí pro lidstvo.¹⁶

Lidská přirozenost

Lidská přirozenost je podle Fromma „...něco, v čem tkví podstata a jedinečnost člověka.“ Něco, co je specifické pouze pro něj, čím se odlišuje od zvířat. Že něco takového máme, dokazuje fakt, že je možné člověka definovat pomocí údajů z morfologie, anatomie, fyziologie a neurologie, které ho značně odlišují od všech ostatních primátů.¹⁷ Dle Fromma ho je možné určit jak podle fyzických, tak podle psychických rysů.¹⁸

Pro vznik člověka jsou příznačné dvě základní biologické podmínky.¹⁹

První z nich je trvalé ubývání vlivu instinktů na lidské chování. Čím vyšší úroveň v evolučním vývoji určitý živočich dosáhl, tím je význam modelů chování, které jsou v mozku přísně určeny, menší. „U Homo sapiens dosáhla instinktivní determinace svého nejnižšího stupně.“²⁰

Druhou podmínkou je růst mozku, především mozkové kůry. Na počátku evoluce stojí zvířata s nejjednodušší nervovou soustavou a na jejím konci člověk s nejlépe vyvinutým mozkiem ze všech živočichů.²¹

Podle těchto údajů je podle Fromma možné člověka definovat jako: „... primáta, který se objevil v tom stadiu evoluce, v němž instinktivní determinace dosáhla minima a vývoj mozku maxima.“²²

¹⁵ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 191.

¹⁶ Tamt., s. 17.

¹⁷ Tamt., s. 222.

¹⁸ Tamt., s. 223.

¹⁹ Tamt., s. 225.

²⁰ Tamt., s. 226.

²¹ Tamt., s. 226.

²² Tamt., s. 226.

Člověk, kromě některých základních reakcí na fyziologické potřeby, nemá žádný vrozený program, který by mu řekl, jak se má v různých situacích zachovat.²³

Instinkty nahradil intelekt, který se však nechá snadno ovlivnit přáními a vášněmi, které má určitý jednatel. „Lidský mozek je jen nedostatečnou náhradou oslabených instinktů a navíc nám mimořádně komplikuje život.“²⁴ Člověk díky velmi vyvinutému mozku získal zcela novou vlastnost, sebeuvědomění. Jako jediný živočich má rozum, který mu umožňuje objektivní poznání „... pochopení podstaty věcí o sobě...“, nepoužívá své myšlení jen jako nástroje k uspokojení svých potřeb. „Díky své schopnosti sebeuvědomění a rozumu si člověk uvědomuje svou odlišnost od přírody a od jiných lidí; je si vědom své bezmoci i nevědomosti, je si vědom svého konce: smrti.“²⁵

Tyto nové vlastnosti narušily vnitřní rovnováhu člověka, jež ho odlišila od zvířat, která žijí v harmonii s přírodou. Se vznikem těchto vlastností se z člověka stala zvláštnost. „Je částí přírody, je podřízený jejím fyzikálním zákonům, neschopný je měnit, a přece přírodu přesahuje. Je od ní oddělen, a přece je její součástí.“²⁶

Člověk je „jediný živočich, pro něhož je vlastní existence problémem,“²⁷ „Obnovit rovnováhu lze jen částečně tehdy, nalezne-li pomocí své kultury možnosti, jak se vyrovnat s existenciálními problémy, kterým musí neustále čelit. Tato dočasná stabilita je však stále porušována.“²⁷ Okruh jeho znalostí se stále zvětšuje, spolu s ním však i „...vědomí vlastní nevědomosti.“ Zároveň se z něj stává „... otrok věcí, které sám vytvořil.“²⁸

²³ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 226.

²⁴ Tamt., s. 226.

²⁵ Tamt., s. 227.

²⁶ Tamt., s. 227.

²⁷ Tamt., s. 227.

²⁸ Tamt., s. 228.

Lidský existenciální rozpor vytváří jisté psychické potřeby, které jsou pro všechny lidi stejné. Fromm je označil jako existenciální potřeby, neboť jsou zakořeněny v samotných podmínkách lidské existence. Jejich uspokojení je pro zachování psychického zdraví stejně tak důležité, jako je uspokojení fyziologických potřeb pro zachování života. Uspokojování těchto potřeb se odehrává prostřednictvím vášní, které závisí především na podmínkách dané společnosti. Fromm je označuje jako lidské vášně, neboť tkví v charakteru, který vytváří druhou přirozenost člověka.²⁹ Charakter nahradil jeho jen málo vyvinuté instinkty. Jednotliví lidé se liší tím, jaké vášně v jejich charakteru dominují.³⁰ Chová-li se člověk v souladu se svým charakterem, cítí se spokojený.³¹

Maligní agrese je jednou z vášní, která je podmíněná charakterem.³² Tato i jiné specificky lidské vášně, ať je to touha po lásce nebo krutost a destruktivita, jsou odpovědí na existenční potřeby člověka. Vznikají nezávisle na uspokojení našich nižších potřeb.³³

Destruktivita a krutost „představují jednu z možností, jak dát životu smysl; u zvířat neexistují a ani existovat nemohou, protože jsou svou podstatou zakořeněny v lidském stavu“³⁴ „... Jsou životem, který se ve snaze mít nějaký smysl obrací sám proti sobě. Jsou jedinou skutečnou zvráceností.“³⁵

²⁹ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 228.

³⁰ Tamt., s. 229.

³¹ Tamt., s. 91.

³² Tamt., s. 221.

³³ Tamt., s. 21.

³⁴ Tamt., s. 84.

³⁵ Tamt., s. 22.

2. Lorenzova teorie agrese

2.1. Poznatky o agresivním chování zvířat získané pomocí pozorování a pokusu

Pozorování na korálovém útesu Floridy, kde si Lorenz ověřoval svou hypotézu, kterou vytvořil již při pozorování v akváriích, o bojovném chování ryb a významu jejich zbarvení pro udržení druhu, přineslo zjištění, že jen plakátově zbarvené ryby, které žijí na jednom místě, útočně brání své území proti příslušníkovi svého druhu.³⁶

K agresi proti příslušníkům jiného druhu dochází u korálových ryb jen tehdy, nemá-li jedinec možnost odreagovat si svou agresi na příslušníkovi téhož druhu, a tak se zaměří na druh jiný, nejbližší příbuzný nebo alespoň zbarvením podobný, na kterém si agresi uvolní.³⁷

Připouští však, že je i mnoho jiných druhů, které takto nesnášenlivé nejsou, jako většina sladkovodních ryb. Podle Lorenze existuje úzká souvislost mezi zbarvením ryb, jejich agresivitou a věrností ke svému místu.³⁸

2.2. Dva typy bojovného chování

Lorenz na základě svých pozorování rozlišuje dva typy bojů – mezidruhový a vnitrodruhový, který je hlavním předmětem jeho zkoumání.

2.2.1. **Mezidruhová agrese**

Boj mezi zvířaty odlišných druhů je méně častý, přesto k němu dochází. Nejčastěji se vyskytuje jako útok šelmy na svou kořist, útok obětí na zvíře, které je ohrožuje a jako kritická reakce nebo také zoufalý boj tehdy, nemůže-li

³⁶ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, Praha, Mladá fronta 1992, s. 16.

³⁷ Tamt., s. 21.

³⁸ Tamt., s. 22.

ohrožený živočich utéci, protože nemá čas, prostor nebo chrání-li svou rodinu. Podle Lorenze je tento druh bojovného chování nejsilnější.³⁹

2.2.2. Vnitrodruhová agrese

Útočnost zvířete i člověka, která je namířená proti příslušníkům vlastního druhu slouží v přirozených podmínkách rovněž k jeho zachování.⁴⁰ Jejím cílem není zničení jedince téhož druhu.⁴¹ Vnitrodruhová agrese je podle Lorenze život podporující princip, který je svou podstatou určen k dobru, přestože v nepřirozených podmínkách⁴², „tj. takových, které konstrukce vývoje druhu nepředpokládala,...“⁴³ může mít nedozírné následky.⁴⁴

Nejdůležitějším úkolem vnitrodruhové agrese je vzájemné odpuzování zvířat stejného druhu, neboť jen tak se jednotlivci rozmístí v určitých odstupech po celém životním prostoru, který mají k dispozici a nedojde k přetížení nebo naopak k nevyužití jednotlivých oblastí.⁴⁵ Mnoho zvířat dosahuje stejného cíle i bez útoku, ale jak Lorenz dodává, „...i když zde existuje tichá hrozba skutečné agrese.“⁴⁶

Dalším úkolem vnitrodruhových bojů je výběr nejsilnějšího samečka pro rozmnožování, takového, který bude dobrým ochráncem rodiny.⁴⁷ Proces ritualizace, o kterém se později zmíním, vytvořil z bojů jen zdánlivé souboje, jejichž úkolem je dát najevo, kdo je silnější, aniž by došlo ke zranění slabšího z nich.⁴⁸

Nahromadí-li se nějaké instinktivní chování, neboť není přítomen podnět, který by ho vyvolal, trpí celý organismus. Instinkt, který se nemohl

³⁹ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 31.

⁴⁰ Tamt., s. 32.

⁴¹ Tamt., s. 47.

⁴² Tamt., s. 48.

⁴³ Tamt., s. 47.

⁴⁴ Tamt., s. 48.

⁴⁵ Tamt., s. 34.

⁴⁶ Tamt., s. 40.

⁴⁷ Tamt., s. 41.

⁴⁸ Tamt., s. 100.

odreagovat, nutí zvíře hledat náhradní předmět, který by ho podnítil. Nejvíce patrné je to právě u vnitrodruhové agrese.⁴⁹ Agrese však může spustit i bez vnějšího podnětu. Lorenz říká: „... je to právě spontánnost instinktu, která ho dělá tak nebezpečným.“⁵⁰

Přeorientování útoku se v přírodě stává častým východiskem, aby nedocházelo ke škodlivému působení agrese na druh.⁵¹ Není to však východisko jediné. Dalším je takzvaná ritualizace, kdy se z jistých projevů, které ztratily ve fylogenetickém vývoji svou původní funkci, staly čistě symbolickými ceremoniály.⁵² Proces ritualizace vytváří nový, plně autonomní instinkt, který je právě tak silný jako třeba instinkt přijímání potravy nebo agrese.⁵³

Existuje mnoho zábran, které způsobí potlačení agrese a znemožní tak poranit nebo usmrtit příslušníka stejného druhu.⁵⁴ Ritualizované pohyby, které tyto zábrany vytváří, jsou nazývány upokojujícími projevy.⁵⁵ Jako příklad uvádí Lorenz lidský smích, který je nejspíše původně také upokojující nebo pozdravný ceremoniál.⁵⁶ Upokojující ceremoniály, které vznikly novou orientací nebo přeorientováním útočného chování, agresi nepotlačují, ale odvedou ji od jednoho živočicha druhu k jinému, na kterém je agrese vybita.⁵⁷ Tím dostává vzniknout pojem přítel a cizinec a osobní vztah mezi jednotlivci.⁵⁸

Agrese mezi příslušníky stejného druhu je nepostradatelným instinktem pro jeho udržení. To však neplatí pro současný stav lidstva, kdy se z vnitrodruhové agrese, podle Lorenze, stalo velké nebezpečí, které už

⁴⁹ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 52.

⁵⁰ Tamt., s. 49.

⁵¹ Tamt., s. 55.

⁵² Tamt., s. 56.

⁵³ Tamt., s. 64.

⁵⁴ Tamt., s. 104.

⁵⁵ Tamt., s. 117.

⁵⁶ Tamt., s. 156.

⁵⁷ Tamt., s. 122.

⁵⁸ Tamt., s. 123.

nepůsobí v zájmu přežití.⁵⁹ Podle Lorenze za to může selekce, jejíž působení není vždy zcela účelné. Je-li vývoj určován pouze soutěží mezi příslušníky téhož druhu, přirozený výběr může být pro druh přímo nebezpečný.⁶⁰ To se právě stalo u člověka, který „ovládl všechny nepřátelské síly svého mimodruhového prostředí jako žádný živočich před ním.“ A stal se tak sám sobě jediným nepřítelem. Vnitrodruhová selekce je příčinou zhoubné míry ničivého pudu, která se projevuje především válkou mezi lidmi.⁶¹

2.3. Čtyři typy společenského uspořádání

Podle Lorenze existují čtyři typy společenství – anonymní hejno, společenství bez lásky, krysy a svazek, kterým se budu nadále zabývat.

Svazek

Tento druh uspořádání společenstva popsán na příkladu husy velké, vytvořil Lorenz analogicky se společností lidskou. Podle Fromma „z vědeckého hlediska nedokazují takové analogie nic;...“⁶²

Fromm se kriticky staví proti Lorenzovým tezím o lidském chování: „... je pozorovatelem zvířat, zejména zvířat nižších a v této oblasti je nepochybně schopným odborníkem. Jeho znalost člověka však nepřekračuje průměr. Nepostavil ji na systematických pozorováních a výzkumech, ani na dostatečné znalosti příslušné literatury.“⁶³

Podle Lorenze osobní pouto nebo také svazek mezi jednotlivci vytvářejí projevy soudržnosti, které jsou oproti jiným společenstvím přísně vázány

⁵⁹ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 33.

⁶⁰ Tamt., s. 42.

⁶¹ Tamt., s. 43.

⁶² Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 34.

⁶³ Tamt., s. 34.

na individualitu členů skupiny.⁶⁴ Osobní vazba mezi jednotlivci brání příslušníkům skupiny, aby spolu bojovali nebo si vzájemně škodili.⁶⁵

Skupina je charakteristická svou nezávislostí na místě a předpokladem pro její vznik je rozpoznávání partnera, které se získává individuálním učením.⁶⁶

Upokojující ceremoniál u kachen a hus – triumfální pokřik,⁶⁷ který Lorenz přirovnává k hlasitému smíchu lidí,⁶⁸ v průběhu vývoje ztratil velkou míru agrese⁶⁹ a stal se poutem, který drží jednotlivce po celý jejich život pohromadě.⁷⁰ Čím déle se zvířata znají, tím silnější je svazek mezi nimi.⁷¹ Jejich mechanismus chování se stal nejsilnějším motivem jejich jednání mohoucím přemoci všechny takzvané zvířecí pudy.⁷² Triumfální pokřik husy velké je, jak zdůrazňuje, pouze analogií a velmi zjednodušujícím modelem lidského přátelství a lásky.⁷³

Osobní pouto mezi jednotlivci je patrné výhradně u zvířat, které mají velmi vyvinutou agresi vůči příslušníkům svého druhu; „svazek je dokonce tím pevnější, čím je onen druh agresivnější.“⁷⁴ Rovnováhu mezi osobním poutem a vnitrodruhovou agresí může narušit příliš mnoho jedinců, kteří náleží ke stejné skupině.⁷⁵ Lidé, kteří žijí ve velkoměstech, jež jsou kapacitně velmi přetěžována, jsou jen málo přátelští k druhým lidem. Jak říká

⁶⁴ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 146.

⁶⁵ Tamt., s. 8.

⁶⁶ Tamt., s. 147.

⁶⁷ Tamt., s. 154.

⁶⁸ Tamt., s. 157.

⁶⁹ Tamt., s. 164.

⁷⁰ Tamt., s. 160.

⁷¹ Tamt., s. 165.

⁷² Tamt., s. 186.

⁷³ Tamt., s. 179.

⁷⁴ Tamt., s. 183.

⁷⁵ Tamt., s. 210.

Lorenz: „naše láska k bližnímu se v masách bližních, ..., rozplyne beze stopy.“⁷⁶

Podle Lorenze vzniklo osobní pouto tehdy, kdy se agresivní živočichové museli společně podílet na záležitostech, které sloužily udržení druhu, například péči o potomstvo. Vzniklo ritualizací většinou právě z vnitrodruhové agrese. Jinými slovy, láska je podle Lorenze produktem agresivního instinktu a nemůže existovat bez něj.⁷⁷

Domnívá se, že pravá láska obsahuje tolik agrese, že při přetrhnutí tohoto pouta vzniká nenávist, čímž také vysvětluje manželské hádky lidí.⁷⁸ Nenávist se od vnitrodruhové agrese liší.⁷⁹ Stejně jako láska je také nenávist namířena proti jedinci. „Neexistuje láska bez agrese, ale neexistuje též nenávist bez lásky!“⁸⁰ Lorenz předpokládá, že „... můžeme skutečně nenávidět jen toho, koho jsme milovali a koho – i když bychom to rádi popřeli – stále ještě milujeme.“⁸¹ Fromm toto jeho tvrzení považuje za nesmyslné: „Že by nenáviděli utlačovaný utlačovatele, matka zavražděného dítěte jeho vraha, mučený svého mučitele, protože je kdysi milovali nebo je stále ještě milují?“⁸²

2.4. Překážky v cestě za sebepoznáním

K odvrácení nebezpečí, které pro člověka plyne z jeho vlastního agresivního pudu, je podle Lorenze nejdůležitější poznat sám sebe. Člověku však v cestě sebepoznání⁸³ stojí tři velké pyšné zábrany.⁸⁴

První překážka brání člověku pochopit jeho vlastní původ, který podle Lorenze pochází z našich zvířecích předků.⁸⁵ Člověk se

⁷⁶ Lorenz, K., *8 smrtelných hříchů*, Praha, Panorama 1990, s. 15.

⁷⁷ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 184.

⁷⁸ Tamt., s. 182.

⁷⁹ Tamt., s. 184.

⁸⁰ Tamt., s. 182.

⁸¹ Tamt., s. 184.

⁸² Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 37.

⁸³ Cituje Sokrata - „Poznej sebe sama“.

⁸⁴ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 187.

podle Lorenze velmi rád pokládá za něco výjimečného, za něco, co se zcela liší od ostatní přírody, přestože je její součástí.⁸⁶ U rozumných lidí je však lehce odstranitelná tím, že se budou více vzdělávat.⁸⁷

Druhou zábranou je nechuť člověka k poznání, že jeho celé počínání je poslušné přírodních zákonů. Člověka se zmocní pocit spoutanosti při představě, že by jeho vlastní jednání měly určovat náhodné příčiny a nikoliv jeho vysoké cíle. Člověk má potřebu svobodné vůle.⁸⁸ Tato zábrana je již hůře odstranitelná.⁸⁹

Třetí velkou překážkou je dědictví idealistické filosofie, které vzniklo tím, že se svět rozdělil na svět vnějších věcí a na svět vnitřních zákonitostí člověka, který jediný má právo na nějakou hodnotu.⁹⁰

Lorenz říká, „Lidstvo brání svou výlučnost všemi prostředky a je skutečně na místě začít kázat pokoru a vážně se pokusit vyhodit do povětří pyšné překážky sebepoznání.“⁹¹

Jedinečnost člověka je možné pochopit pouze za předpokladu poznání zvířat a porozumění vývojovým procesům. „Jsme to nejvyšší, čeho dosud dosáhli velcí konstruktéři vývoje druhů na Zemi, jsme jejich posledním výkřikem, ale určitě ne posledním slovem.“⁹² „... Dlouho hledaný mezičlánek mezi zvířetem a skutečně humánním člověkem jsme my!“⁹³

„Jak je možné, že se údajně rozumní tvorové mohou chovat tak nerozumně.“⁹⁴ Ohrožení současného lidstva tkví v jeho neschopnosti

⁸⁵ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 188.

⁸⁶ Tamt., s. 187.

⁸⁷ Tamt., s. 194.

⁸⁸ Tamt., s. 188.

⁸⁹ Tamt., s. 187.

⁹⁰ Tamt., s. 188.

⁹¹ Tamt., s. 190.

⁹² Tamt., s. 193.

⁹³ Tamt., s. 194.

⁹⁴ Tamt., s. 194.

porozumět své vlastní sociální struktuře.⁹⁵ Sociální chování člověka se neřídí pouze rozumem a kulturní tradicí, ale je stále ještě podřízené fylogeneticky vzniklým instinktivním způsobům jednání.⁹⁶

2.5. Zodpovědná morálka

Rozum a zodpovědná morálka, která vznikla spolu s člověkem a která pyšně nepopírá existenci zvířecích instinktů v něm, může tyto instinkty ovládnout.⁹⁷ „Člověk od mládí není vůbec tak zlý; není pouze dostatečně dobrý vzhledem k požadavkům moderního společenského života.“⁹⁸ Podle Lorenze je morálka „... kompenzačním mechanismem, který přizpůsobuje výbavu našich instinktů požadavkům kulturního života a tvoří s nimi funkční celek.“⁹⁹

2.6. Abstraktní myšlení

Podle Lorenze „poznání, které pramení z abstraktního myšlení, vyhnalo člověka z ráje, v němž mohl neuvědoměle vyhovovat svým instinktům a dělat, co se mu zachtělo.“¹⁰⁰

Abstraktní myšlení umožnilo člověku ovládnout jeho mimodruhové prostředí a odstartovalo tak pro druh nebezpečný vnitrodruhový výběr, který je nejspíše příčinou dodnes trvajících přehnaného sklonu lidí k agresi. Abstraktní myšlení a řeč způsobily tak velké změny v životních podmínkách člověka, že jeho instinkty neměly čas se přizpůsobit.¹⁰¹

⁹⁵ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 189.

⁹⁶ Tamt., s. 194.

⁹⁷ Tamt., s. 191.

⁹⁸ Tamt., s. 210.

⁹⁹ Tamt., s. 211.

¹⁰⁰ Tamt., s. 200.

¹⁰¹ Tamt., s. 201.

Podle Lorenze člověk měl to štěstí, že „z abstraktního myšlení vznikla také rozumová zodpovědnost, v níž spočívá jediná naděje člověka, že neustále rostoucí nebezpečí zvládne.“¹⁰²

¹⁰² Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s., s. 201.

3. Frommovi argumenty proti Lorenzovi

Pomocí údajů z neurofyziologie, psychologie zvířat, paleontologie a antropologie chce Fromm ukázat, že člověk nemá vrozený spontánní pud agresivity, jak tvrdí Lorenz.¹⁰³

3.1. Neurofyziologie

„Mozek je stále více chápán jako celek, jako jediný celistvý systém, takže chování nelze vysvětlit odkazem na jeho jednotlivé části.“¹⁰⁴ Objevy¹⁰⁵, které byly učiněny v oblasti neurofyziologie mají podle Fromma člověku určit správný směr k pochopení obranné funkce agrese.¹⁰⁶

Reakce napadení a útěku je řízena z různých oblastí mozku.¹⁰⁷ V jeho určitých zónách se jistá reakce aktivuje, v jiných naopak tlumí. „Pokud mozek nedostává specifická podráždění, je ve vztahu k agresi ve stavu nestálé rovnováhy, protože aktivační a tlumivé oblasti se vzájemně vyvažují.“ Poruchy rovnováhy mohou být způsobeny elektrickou stimulací nebo zničením jedné z tlumivých oblastí a vyvolat tak agresivní chování.¹⁰⁸

Nejsou to však jediné možné faktory. Agrese se v odpovídajících oblastech mozku aktivuje v zájmu přežití, jako reakce na ohrožení života, která může být způsobena různými situacemi, jako například potrava či potřeba většího životního prostoru.¹⁰⁹ Podle těchto údajů je člověk „vybaven potenciální agresivitou, která se mobilizuje ohrožením jeho životně důležitých zájmů.“¹¹⁰

¹⁰³ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 99.

¹⁰⁴ Tamt., s. 101.

¹⁰⁵ Údaje z neurofyziologických výzkumů cituji pouze jako přenesené E. Frommem, neboť zabývat se jimi by přesáhlo okruh mého zaměření.

¹⁰⁶ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 102.

¹⁰⁷ Tamt., s. 102.

¹⁰⁸ Tamt., s. 103.

¹⁰⁹ Tamt., s. 104.

¹¹⁰ Tamt., s. 108.

Stejně jako boj slouží i útěk zvířeti k ochraně jeho života.¹¹¹ Z neurofyziologického hlediska je podnět k útěku v chování zvířete stejně silný nebo dokonce silnější než podnět k boji. „Z biologického hlediska se dokonce dá říci, že útěk slouží sebezáchově lépe než boj.“ Podle Fromma „zjištění, že boj a útěk jsou obranné reakce, vrhají na instinktivistické teorie o agresi zvláštní světlo.“

3.2. Chování zvířat

3.2.1. Tři typy zvířecí agrese

Podle Fromma je nutné agresivní chování zvířat rozdělit do tří odlišných typů.¹¹²

První typ, je agrese dravých zvířat, predátorů,¹¹³ jejíž neurologický základ se liší od obranné agrese, která je společná všem zvířatům.¹¹⁴ Nejsou to však jen nervové mechanismy, kterými se liší, ale jejich chování je celkově jiné.¹¹⁵ Fromm říká: „chování dravců je přirozeně agresivní.“ Agrese při lovu, specifická pouze pro tento druh zvířat, slouží k dosažení určitého cíle – získání potravy, nejde o boj v pravém smyslu slova. Zvíře necítí žádnou zlost, pouze napětí, které opadne, je-li tohoto cíle dosaženo. Jelikož člověk není fylogeneticky dravec, ani jeho agrese není z neurofyziologického hlediska stejného typu.¹¹⁶ Lorenz zastává stejný názor, ale „ve skutečnosti je hluboce politováníhodné, že člověk právě dravčí přirozenost nemá. Většina nebezpečí, která ho ohrožují, je způsobena tím, že je od přirozenosti poměrně neškodným všežravcem.“¹¹⁷

¹¹¹ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 104.

¹¹² Tamt., s. 111.

¹¹³ Tamt., s. 111.

¹¹⁴ Tamt., s. 106.

¹¹⁵ Tamt., s. 106.

¹¹⁶ Tamt., s. 107.

¹¹⁷ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 203.

Druhý typ je interspecifická agrese, to znamená agrese vůči příslušníkům jiného druhu. K této agresi dochází jen jako k obranné reakci na ohrožení a jen tehdy, nemůže-li živočich utéct.¹¹⁸

Třetí typ je intraspecifická agrese nebo také agrese mezi zvířaty stejného druhu. Podle Fromma je u většiny savců jejím cílem varovat příslušníka druhu pomocí výhružného gesta či postoje, které je reakcí na ohrožení jejich životních zájmů. Destruktivní chování, jaké je obvyklé u lidského chování, se vyskytuje pouze u některých druhů hmyzu, ryb, ptáků a u kryš.¹¹⁹

3.2.2. Agrese v zajetí

Základní význam pro pochopení lidské agrese má rozlišení mezi chováním zvířat ve volné přírodě a v zajetí, neboť „člověk v průběhu svých dějin žil sotva kdy ve svém přirozeném prostředí.“ Jak vyplývá z pozorování primátů, ve volné přírodě vykazují tato zvířata jen málo agresivity, zatímco v zoologických zahradách se příležitostně chovají krajně destruktivně.¹²⁰ Lorenz si byl také vědom negativních účinků, jaké může mít agresivní chování v zajetí.¹²¹

Hlavním předpokladem zesílené míry násilí v zajetí je zhuštění zvířecí populace, ve které hrají hlavní roli zmenšení životního prostoru a rozrušení sociální struktury.¹²² Zúžení prostoru může ve zvířeti vyvolat pocit ohrožení v jeho životních funkcích a následnou agresi. Narušení sociální rovnováhy skupiny zvířat přidáním jiného zvířete představuje ještě silnější ohrožení jejich existence. Tato situace má za následek silnou agresi, hlavně tehdy, nemá-li zvíře možnost útěku.¹²³

¹¹⁸ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 111.

¹¹⁹ Tamt., s. 111.

¹²⁰ Tamt., s. 112.

¹²¹ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 47.

¹²² Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 114.

¹²³ Tamt., s. 115.

3.2.3. Je zhuštění populace lidí důležitou podmínkou jejich agrese?

Jak říká Fromm, člověk potřebuje sociální systém, v němž má své místo...“ Mezitím však je „... osamělý uprostřed masy lidí.“ Z moderní průmyslové společnosti se vytrácí tradice, společné hodnoty a opravdové osobní vazby, což má za následek zesílenou míru lidské agrese. Lidé mají jen hesla a ideologie, které pocházejí ze sdělovacích prostředků. Pohromadě je drží jen druhotné zájmy a systém peněz.¹²⁴ Řešení Fromm vidí ve změně našeho celkového myšlení a společnosti.¹²⁵

Lorenz si byl také vědom problému přelidnění a jejich účinků na lidské chování. Lidé jsou stále více neteční vůči druhým lidem a jejich problémům. Říká: „Čím větší přelidnění, tím naléhavější nutností je pro jedince stranit se citové účasti,...“ V hustě osídlených oblastech dochází nejen k oslabení mezilidských vztahů, ale také k častému agresivnímu jednání.¹²⁶

Zvíře má ve své instinktivní výbavě znalost o potřebném množství životního prostoru a jeho sociální organizaci. Dojde-li k porušení těchto faktorů, reaguje instinktivně agresí, neboť je to jeho jediný způsob, jak se může bránit proti ohrožení svých životně důležitých zájmů. U člověka je to jiné.¹²⁷ Fromm říká: „...jeho aktivity mohou přesahovat to, co je mu instinktivně dáno.“ „Reakce zvířete na přílišné zhuštění populace jsou biologického a instinktivního charakteru; řešení problémů přelidnění jsou sociální a politická.“¹²⁸

¹²⁴ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 116.

¹²⁵ Tamt., s. 117.

¹²⁶ Lorenz, K., *8 smrtelných hříchů*, cit. d., s. 16.

¹²⁷ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 117.

¹²⁸ Tamt., s. 118

3.2.4. Má člověk zábrany zabíjet?

Podle Lorenze člověku chybí přirozené zbraně, kterými by mohl zabíjet, a proto také nemá takové mechanismy, které všem predátorům brání, aby své schopnosti zabít zneužili.¹²⁹ V prehistorii lidstva podle Lorenze takové mechanismy ani nebyly nutné. Rovnováha mezi omezenou možností a slabými zábranami usmrtit svého druhu byla dosti narušena až vynálezem umělých zbraní.¹³⁰

Proti tomu se staví Fromm, podle kterého má člověk zábrany zabít jinou živou bytost, se kterou se do menší nebo větší míry ztotožní. Většina lidí by nikdy nezabila nebo dokonce nesnědla zvíře, které dobře znali, nebo které měli za domácího mazlíčka. Člověk, který zabije, trpí pocitem viny.¹³¹

3.3. Paleontologie

Lorenz se zabýval intraspecifickou agresí, nikoli agresí mezi příslušníky různých druhů zvířat. Jeho teorie o chování lidí byla vytvořena na základě pozorování agrese u příslušníků jednoho druhu zvířat.

Podle Fromma však člověk zřejmě spontánně nepokládá jiného člověka za příslušníka stejného biologického druhu, neboť mu chybí instinkty, které jiní živočichové mají a které jim umožňují svého druhového příslušníka rozpoznat.¹³²

Pro člověka jsou určující různé jiné faktory, které druhového příslušníka identifikují, jako například řeč, chování, vnímané více myslí než instinktem. Ti, kteří se něčím odlišují, jsou pokládáni za cizince. Podle Fromma „právě lidské vlastnosti činí člověka tak nelidským.“ Tento předpoklad podle něj vrhá

¹²⁹ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 203.

¹³⁰ Tamt., s. 203.

¹³¹ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 127.

¹³² Tamt., s. 131.

další stín pochybností na Lorenzovu teorii o agresi mezi příslušníky téhož druhu.¹³³

3.4. Antropologie

Podle Lorenze má člověk zhoubnou míru ničivého pudu, kterou zdědil po antropoidních předcích.¹³⁴ Fromm však zastává názor, že na základě antropologických údajů¹³⁵ destruktivita nepatří k lidské přirozenosti. Lidé se z různých typů primitivních kmenových společností bránili proti ohrožení svého života, jen zřídka se však u nich vyskytovala krutost a destruktivita, které jsou charakteristické pro civilizované společnosti.¹³⁶

¹³³ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 131.

¹³⁴ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 43.

¹³⁵ Údaji z této oblasti se nebudu zabývat, neboť nejsou předmětem mé práce.

¹³⁶ Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 178.

Závěr

Podle Lorenze je agrese pud, který v přirozených podmínkách slouží k zachování života. Dodává však, že u člověka se tato agrese přeměnila v hrozbu, která už nepůsobí v zájmu přežití. Fromm Lorenzovi vytýká to, že spojil obrannou a ničivou agresi do jediné kategorie, přestože nemají nic společného. Podle Fromma je obranná agrese reakcí na vnější ohrožení, již má člověk společnou s ostatními živočichy. Odlišuje se od nich však svou tendencí ke krutostem, kterých se dopouští s cílem uspokojit své tužby.

Při rozboru textů K. Lorenze a E. Fromma jsem narazila na několik zvláštností, o kterých bych se chtěla krátce zmínit.

Přestože Lorenz rozlišoval mezi vnitrodruhovou a mezidruhovou agresi, v úvodu své knihy definuje pojem "agrese" pouze jako útočnost zvířete i člověka, která je namířena proti příslušníkům vlastního druhu.¹³⁷

Podle Fromma člověk spontánně nepokládá jiného člověka za příslušníka svého druhu. Vytýkal Lorenzovi, že své teorie o lidské agresi vyvozoval z údajů o agresi mezi příslušníky téhož druhu zvířat. Lorenz však píše: „lidská společnost je uspořádána velmi podobně jako krysy, které jsou uvnitř uzavřené tlupy rovněž sociální a mírumilovné, avšak vůči kterémukoli příslušníku druhu, který nepatří k vlastní straně, se chovají jako praví ďábli.“¹³⁸

Lorenz v jedné části knihy tvrdí, že člověk má zábrany zabíjet, které zdědil od svého předka, dále pokračuje: „... člověku chybí přirozené zbraně, a proto nemá ani pojistné mechanismy, které by mu zabránily zabít.“¹³⁹ Na jiném místě však píše: „... vrozené zábrany zabíjení člověka byly

¹³⁷ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 5.

¹³⁸ Tamt., s. 200.

¹³⁹ Tamt., s. 203.

tehdy jako dnes určeny jen pro jeho přirozené zbraně.¹⁴⁰ Nakonec píše, že člověk má zábrany zabíjet, jež vznikly z morální zodpovědnosti.¹⁴¹ Celé zpracování problematiky zábran mi přišlo dosti zmatečné.

Podle Fromma obranná agrese není vrozený pud, přesto říká: „pokud Lorenz mluví o této obranné agresi, má pravdu v tom, že jde o instinkt agresivity.¹⁴² Ve své knize nerozlišuje mezi pudem a instinktem.

Psaní mé práce jsem začala rozbořem knihy Ericha Fromma, který Konrada Lorenze značně kritizuje. Byla jsem již tak ovlivněná při zpracování Lorenzových děl. Přesto se přikláním k Frommovu stanovisku, neboť na problematiku agrese lidí nahlížel odborností jí příslušící. Lorenz byl jistě také odborník, avšak pouze v oblasti zvířat, jeho teorie o lidské agresi v analogii s husou velkou se mi zdá úsměvná.

¹⁴⁰ Lorenz, K., *Takzvané zlo*, cit. d., s. 208.

¹⁴¹ Tamt., s. 204.

¹⁴² Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*, cit. d., s. 16.

Použitá literatura

Primární literatura

1. FROMM, E., *Anatomie lidské destruktivity*, Praha, AURORA 2007, 514 s.
ISBN 978-80-7299-089-4
2. LORENZ, K., *Takzvané zlo*, 1. vydání, Praha, Mladá fronta 1992, 240 s.
ISBN 80-204-0264-0
3. LORENZ, K., *8 smrtelných hříchů*, 1. vydání, Praha, Panorama 1990, 104 s.
ISBN 80-7038-212-0